

Hristina Mikić

Univerzitet Metropolitan u Beogradu

Fakultet za menadžment

Srbija

hristinamikic@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3932-4398>

DOI: <https://doi.org/10.18485/slovenika.2025.11.1.6>

UDK: 666.1(497.11)"18/19"

Pregledni rad

Dejan Molnar

Univerzitet u Beogradu

Ekonomski fakultet

Srbija

dejan.molnar@ekof.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-6081-8141>

Đorđe Mitrović

Univerzitet u Beogradu

Ekonomski fakultet

Srbija

dorde.mitrovic@ekof.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-1839-1105>

Srpska fabrika stakla i slovenačko-srpske veze u staklarstvu: zajedničko nasleđe (2)¹

Apstrakt

O industriji stakla u Srbiji krajem 20. i početkom 21. veka postoji mali broj publikovanih radova i istraživanja sa ciljem da rasvetle ulogu Srpske fabrike stakla i slovenačko-srpske veze u staklarstvu. Ovi odnosi su danas ponovo aktuelizovani, naročito posle preuzimanja Srpske fabrike stakla u 2022. godini od strane slovenačke staklare Hrastnik i Global Glass fonda. Ovaj rad bavi se razvojem staklarstva nakon Drugog svetskog rata, kada su fabrike u Paraćinu i Hrastniku konfiskovane i usmerene na masovnu proizvodnju ambalažnog stakla. Plan industrijalizacije jugoslovenske privrede predviđao je razmeštaj fabričkih kompleksa u odnosu na razvojne prioritete prehrambene industrije. Od kraja 1970-ih godina, paraćinska fabrika se suočavala sa ekonomskim padom, smanjenom produktivnošću i lošim poslovnim odlukama. Uvođenje međunarodnih sankcija 1990-ih dodatno je otežalo njeno funkcionisanje. Nakon političkih promena 2000. godine, bilo je nekoliko pokušaja da se pronađu strateški partneri i izvrši njena privatizacija, ali su se vlasničke transformacije odvijale

¹ Prvi deo rada objavljen je u časopisu *Slovenika X* (2024).

sa vrlo malo uspeha. Iako je Srpska fabrika stakla imala značajnu ulogu u privrednom razvoju Paraćina, a stratešku za nacionalnu prehrambenu industriju, mnogi izazovi i poslovne odluke uticali su na njeno ciklično poslovanje. Od 2024. godine paraćinska fabrika je deo Vaider grupe, zajedno sa slovenačkim preduzećem za proizvodnju stakla „Steklarna Hrastnik“, čime se stvaraju uslovi za novi život slovenačko-srpskih veza u staklarstvu i očuvanje zajedničkog industrijskog nasleđa.

Ključne reči: staklarstvo, industrijsko nasleđe, Srpska fabrika stakla, staklara Hrastnik, Paraćin

Staklare u Hrastniku i Paraćinu u viziji samoupravne ekonomije

Socijalistička ekonomska politika, koja je dominirala nakon Drugog svetskog rata, imala je za cilj plansko upravljanje privrednim resursima. Centralna uloga u tom procesu pripadala je Komisiji za savezno planiranje, formiranoj 1946. godine donošenjem Zakona o opštedržavnom privrednom planu i državnim organima za planiranje (1946). Ona je bila zadužena da uspostavlja planove razvoja i koordinira privredne aktivnosti širom Jugoslavije. *Planska privreda uspostavljala se po fazama, a njeni osnovni elementi bili su državni plan i državna svojina (etablirani procesom nacionalizacije i konfiskacije)*. Prvi petogodišnji plan, usvojen 1947. godine, imao je za cilj brzi ekonomski rast i izgradnju socijalističke industrije. Njegovu osnovu činila je planska industrijalizacija, elektrifikacija države i razvoj teške industrije (Službeni list FNRJ 1947). U okviru ovog plana, formirana je Generalna direkcija savezne industrije stakla, koja je bila odgovorna za koordinaciju i upravljanje svim fabrikama stakla u Jugoslaviji. U njenu glavnu upravu ušli su predstavnici industrije stakla iz Pančeva, Straže, Hrastnika, Svetog Križa, Paraćina i Arandelovca (AJ MIT 17, 127–128). Ona je sprovođila reorganizaciju i racionalizaciju staklarske industrije i unapređenje tehnološke opremljenosti i produktivnosti rada. Bitna karakteristika planskog programa bila je i decentralizacija proizvodnje stakla, te je planirano da se centar proizvodnje staklene ambalaže izmesti u Srbiju, što je uključivalo i dalji razvoj Srpske fabrike stakla u Paraćinu. U industriji stakla je došlo do određenih poboljšanja proizvodnje usled racionalizacije, boljeg korišćenja staklarskog krša i upotrebe domaćih sirovina (Skupština FNRJ 1948), iako se plan nije ostvarivao zamišljenom dinamikom (v. više Rakonjac 2022).

Vrlo brzo, Jugoslavija je prešla na novi sistem planiranja, koji je značio prekid sa centralno-administrativnim modelom i uvođenje

sistema zasnovanog na utvrđivanju osnovnih proporcija investicija i akumulacije u privredi. Sredinom 1950. godine usvojen je Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (Zbirka propisa iz oblasti privrede, 1951), čime je započeo proces demokratizacije privrede. Ovaj prelazak označio je kraj centralizovanog upravljanja i decentralizaciju odlučivanja u privredi (Horvat 1970). Srpska fabrika stakla, zajedno sa nekoliko preduzeća iz metalske i cementne industrije, izabrana je za jednu od oglednih fabrika za testiranje samoupravnih organa. Privremeni radnički savet izabran je 17. januara 1950. godine i brojao je 52 člana (Arhiva SFS 1950). Radnički saveti su preuzeli ulogu u upravljanju fabrikom, a ova inicijativa bila je deo politike koja je težila većem uključivanju radnika u procese donošenja odluka u privredi. U staklari u Hrastniku formiranje radničkog saveta započelo je u avgustu 1950. i ovaj upravni organ brojao je 60 članova (Hrastnik 1960).

Zasedanje izborne konferencije Organizacije saveza komunista Srpska fabrika stakla, 50-ih godina 20. veka, izvor: Zavičajni muzej Paraćin

Međutim, uprkos ovim promenama, staklarska industrija na teritoriji Jugoslavije je nailazila na različite probleme. Nedostatak stručnih kadrova bio je jedan od ključnih izazova, što je uticalo na nesavršenost proizvoda, nedovoljno standardizovanu proizvodnju i opštu efikasnost. Osim toga, fabrike su se suočavale sa problemima u nabavci sirovina i njihovim različitim kvalitetom, nedostatkom modernih tehnoloških mašina i opreme, kao i sa problemima u transportu proizvoda (AJ MIT 17, 127–128). Dodatno, ekonomska

blokada usled Rezolucije Informbiroa i politički pritisci doveli su do značajne društveno-ekonomske krize i blokade investicija u modernizaciju staklarstva (naročito u paraćinskoj fabrici).

Obuka staklarskih radnika započela je još kroz stručno školstvo tokom 1947. godine, ali ona nije davala dobre rezultate (AJ F3 D-X LI-5/B). Uvođenje programa osposobljavanja učenika u privredi imalo je za cilj stvaranje nove generacije majstora koji bi mogli da nadomeste nedostatak kvalifikovanog kadra. Takođe, Jugoslavija je uspostavljala međunarodnu razmenu kadrova u oblasti staklarstva putem ugovora o tehničkoj saradnji sa inostranstvom. Jugoslovenski stručnjaci su slati na stručna usavršavanja u zemlje poput Francuske, Poljske, Mađarske, Nemačke i Čehoslovačke, što je doprinelo prenosu znanja i tehnologija u staklarskoj industriji (AJ F2 DXLI 5-A).

Osnivanje Instituta za staklo kao naučnoistraživačke ustanove imalo je za cilj podršku tehnološkom razvoju jugoslovenske industrije stakla. Među prvima, inženjeri Emil Kocmar i Jovan Velicki razvili su pseudoporcelan, koji je postao važan deo proizvodnog asortimana paraćinske fabrike od 1952. godine (*Borba* 1951). Paraćinska fabrika time je doživela značajan razvoj i promene u svojoj proizvodnji i tehnološkim kapacitetima. Za staklaru u Hrastniku značajan napredak ostvaren je uvođenjem automatizacije proizvodnje sitne ambalaže u 1958. godini, što joj je omogućilo povećanje produktivnosti i novi pogon, čija je izgradnja počela 1960. godine (Hancin 2020; Hrastnik 1960).

Jovan Velicki, tehnički direktor Srpske fabrike stakla, 50-ih godina 20. veka, izvor: Arhiva Srpske fabrike stakla, Paraćin

Razvoj privrede u Jugoslaviji u tom periodu bio je usmeren na laku industriju, što je uticalo i na poslovni pristup u fabrikama poput paraćinske i u Hrastniku. Do početka 1960-ih godina, obe fabrike su aktivno radile na oblikovanju tehnološke osnove za dalji razvoj proizvoda. Paraćinska fabrika uvela je proizvodnju pivskih flaša, proširila proizvodnju tegli, povećala kapacitete za presovano staklo, počela proizvodnju bočica za penicilin i uvela nove linije rasvetnih tela od dekorisanog i bojenog stakla. Hrastnik je razvijao proizvodnju parfemskih bočica, kao i opalnog stakla, a veliki napredak za tadašnje vreme činila je instalacija proizvodne linije za automatsku proizvodnju čaša sa kratkom nogicom, što je bio redak slučaj u Evropi (Hrastnik 2020; Hrastnik 2016). Veze među staklarima najdublje su bile između Paraćina i Hrastnika, a održavale su se zajedničkom razmenom kadrova u staklarstvu, kao i raznim društvenim događajima (poput „Staklarijade“),² čime se širio duh sa-

² „Staklarijada“, popularni naziv za „Radničko-sportske igre staklara Jugoslavije“, bila je manifestacija radničko-sportskih i rekreativnih igara namenjena radnicima staklara, koja se održavala širom Jugoslavije, do 1984. godine svake godine, a potom na svake dve godine. Ona je nastala u duhu uvođenja fizičke kulture u radničke kolektive i širenja vrednosti i ideologije socijalizma, pa su se tako održavale razne manifestacije po granskom principu, poput bankarijada, tekstilijada, hemijada i sl. Do kraja 80-ih godina prošlog veka ove manifestacije su se održavale u 96 opština širom Jugoslavije, a u njima je godišnje učestvovalo više od 230.000 učesnika, pa su, osim sportskog, postale i cenjeni društveni događaj. „Staklarijada“ je obuhvatala svečani defile učesnika manifestacije, sportska nadmetanja, takmičenja u radu sa šupljim staklom i doradi stakla, kulturne programe (izložbe umetnika amatera iz fabrika stakla, muzički program fabričkih kulturno-umetničkih društava, muzičkih ansambala), kao i okrugli, sto na kome su se razmenjivale ideje o razvoju industrije stakla, iskustva u organizaciji radničkog samoupravljanja i životnog standarda radnika. Njeni rodonačelnici su bili staklara iz Pančeva, Paraćina i Hrastnika. Cilj manifestacije je bio da se zbližavaju radnici različitih fabrika stakla i neguje bratstvo i jedinstvo. Ipak, na početku manifestacija nije pozitivno dočeka kod mnogih fabrika, jer je zahtevala izdvajanje visokih troškova za učešće na njoj, a dolazilo je često i do nesportskih incidenata u vezi sa razvojem staklarske industrije u Jugoslaviji. Popularnost ova manifestacija stiže tek sredinom 70-ih godina. „Staklarijada“ je do 1984. godine održavana isključivo kao radnički susret zaposlenih u industrijama stakla, kada je njen koncept proširen tako da obuhvata i radnike u industrijama hemije i nemetala. „Staklarijada“ je održana ukupno 22 puta u periodu od 1964. do 1987, i to: 1. u Beogradu, 2. u Pančevu, 3. u Paraćinu, 5. u Pančevu, 6. u Subotici, 9. u Paraćinu, 10. u Pančevu, 11. u Tjentištu, 12. u Zaječaru, 13. u Novom Sadu, 14. u Paraćinu povodom 70 godina rada Srpske fabrike stakla, 15. u Zemunu, 16. u Kladovu, 17. u Pančevu, 18. u Subotici, 19. u Paraćinu, 20. nije održana zbog jugoslovenske krize u privredi i pomerena je na sledeću godinu (1984. održana u Lipiku, kada je odlučeno da se ova manifestacija održava svake druge godine), 22. u Beogradu. Interesantan deo ove manifestacije bilo je i nadmetanje staklara u radu sa šupljim staklom i njegovom doradom, a često je to obuhvatalo i kategorije duvanja neobičnih formi ili što većih staklenih predmeta, gde je na jednoj od njih (1982. godine) pobedio i paraćinski stakloduvač Slavko Magdić, koji je izduvao velikog delfina. Videti više: Đokić, Todorović 1985, 229–246; Mikić 2022; Arhiva SFS 1960–1978; *Borba* 1980; Program XIII radničko sportskih igara staklara Jugoslavije: Novi Sad, 2–5. jula 1976; *Steklar* (1971); 14. dana, br. 151, 1980.

moupravnog radništva (Arhiva SFS, 1960–1978). Dodatni podstrek širenju slovenačko-srpskih veza bilo je bratimljenje gradova, kao i razmena učenika osnovnih škola u Paraćinu sa Slovenijom.³ Tako se stvarao duh zajedništva i podsticalo jugoslovenstvo.

Od 60-ih godina 20. veka razvoj paraćinske fabrike praćen je velikim investicionim ulaganjima sa ciljem da se podigne produktivnost rada i poveća proizvodni kapacitet. Ovaj investicioni ciklus odvijao se sa idejom da se podmiere potrebe domaćeg tržišta za ambalažom u prehrambenoj industriji (koja je počela da, umesto u buradima i bačvama, pakuje razne prehrambene proizvode u flašama), kao i opštim konceptom privredne reforme sredinom 1960-ih godina u SFR Jugoslaviji. Ova reforma se zasnivala na zaokretu samoupravne ekonomije ka tržištu, povećanju udela privrednih investicija, uvođenju komercijalnog bankarstva, jačanju preduzetničke uloge samoupravnih kolektiva i podsticanju široke potrošnje. Privredna reforma koja je počela da se sprovodi podrazumevala je veću samostalnost preduzeća u donošenju odluka o investicijama. Međutim, akumulacija kapitala u preduzećima je često rezultirala prelivanjem sredstava u fondove za plate, što je dovelo do toga da se investicije sve više finansiraju putem bankarskih kredita. Istovremeno, povećanje zarada u Jugoslaviji stvaralo je inflatorni pritisak na ekonomiju (Horvat 2001, 85–88).

³ Opština Paraćin ima sporazum o bratimljenju sa opštinom Murska Sobota od 1979. Inicijativa za potpisivanje povelje pokrenuta je 1977. godine sastankom na „Vozu bratstva i jedinstva“, manifestaciji koja je nastala tokom nemačke okupacije 1941. godine, kada su mnoge slovenačke porodice proterane u Srbiju, gde je njihovo krajnje odredište bilo Kraljevo. Posle rata ova manifestacija je širila prijateljstvo između Srbije i Slovenije kroz voznu liniju i druženje po opštinama duž ove linije, koja je polazila iz Maribora, a završavala se u Kraljevu. Sporazum o bratimljenju je potpisan 5. oktobra 1979. godine. U okviru ove saradnje bila je predviđena razmena đaka iz svih osnovnih škola u Paraćinu („Đura Jakšić“, „Stevan Jakovljević“, „Momčilo Popović“ i „Radoje Domanović“) i Murskoj Soboti (Osnovna šola I, II, III), tako što bi po dve nedelje provodili u porodicama svojih vršnjaka u jednoj od opština, posete industrijama u obe opštine, formiranje bratskih omladinskih brigda i razmena predstavnika javnih ustanova i opštine. Raspadom Jugoslavije promenjeni su formati ove saradnje. Od 1989. godine saradnja obuhvata posete javnih ustanova i predstavnike opštine, uglavnom kada su dani opštine ili jubileji u oba grada. Videti više: Sporazum o bratimljenju opštine Paraćin i Murske Sobot, Opština Paraćin 5. 10. 1979; 14. dana, br. 141, 1979; 14. dana, br. 167, 1980.

IZRADBA GEOGRAFSKE KARTE: JOSIP HALUŽAN, HUM NA SUTLI

Izgled tržišta industrije stakla u SFR Jugoslaviji, tokom 70-ih godina 20. veka, izvor: NIP, 1974. godine

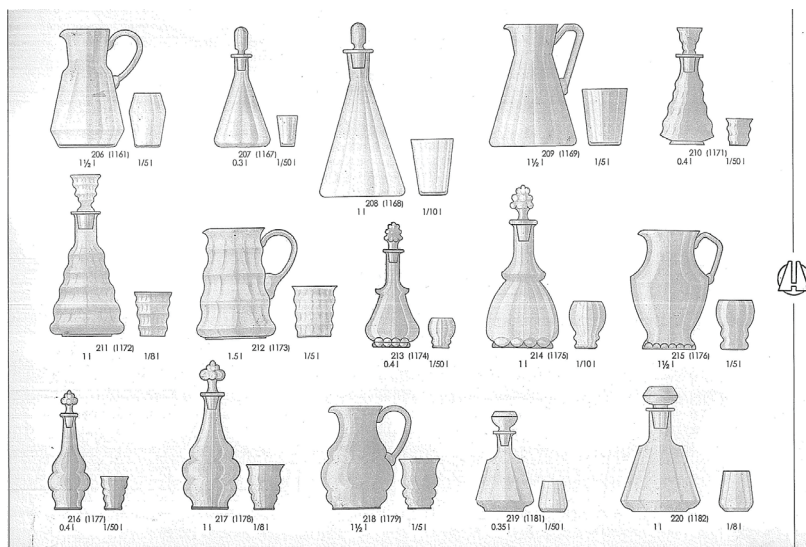
Tradicija obe staklare u proizvodnji kvalitetnog stakla za široku potrošnju, koja je bila prepoznatljiva još pre Drugog svetskog rata, ponovo je postala aktuelna i poslužila je kao osnova za dalji razvoj fabrike. U Paraćinu ručno duvano staklo, šlifovanje i graviranje, a u Hrastniku opalno staklo, postali su njihovo glavno obeležje. Od sredine 1970-ih godina, paraćinska fabrika stakla je dominirala kao najveći i najpoznatiji proizvođač stakla za ugostiteljstvo i ambalaže u Jugoslaviji, dok je Hrastnik imao primat u proizvodnji sitne ambalaže i rasvetnih tela. U Hrastniku se razvija i osvaja proizvodnja unapređenog materijala oniksa (poznatog pre rata kao mramorizovano staklo), koji nastaje dodavanjem mramornog praha ili oniksa u staklarsku smesu, te fabrika kreće da proizvodi, između ostalog, i vintidž modele proizvoda nastalih pre Drugog svetskog rata.

Oniks – inovativni materijal, osmišljen u laboratoriji staklare Hrastnik; na fotografiji posuda izrađena 1975. godine, koja predstavlja rimejk proizvoda iz 30-ih godina 20. veka izrađivanog u Sjedinjenim tvornicama stakla u Hrastniku

Automatizacija staklarstva ugrožavala je opstanak ručne izrade stakla, koja je za obe fabrike predstavljala tradiciju. Paraćinska fabrika traga za dugoročnim inostranim partnerima za koje može da obavlja poslove po narudžbini. Jedan od velikih ugovora koji je omogućio opstanak pogona za ručno-trgovačko staklo bio je ugovor za proizvodnju uložaka za termose za nemačkog proizvođača „Roptpunkt dr Anso Zimmermann“ (Arhiva SFS 1967). Hrastnik izlazak na međunarodno tržište ostvaruje saradnjom sa proizvođačem stakla „Saivo“ iz Firence (Steklar 1994).

U okviru procesa građenja samoupravne ekonomije započeta je privredna integracija kroz poslovne ugovore, kao i one o tehničkoj saradnji, zatim putem poslovnih udruženja ili formiranja združenih preduzeća, što je trebalo da dovede do jačanja operativne nezavisnosti i efikasnosti u poslovanju (Horvat 1970). Paraćinska fabrika stakla je ostvarivala saradnju i sa drugim industrijskim jedinicama u Jugoslaviji koje su počele da se bave proizvodnjom stakla. Svoje znanje i iskustvo u staklarstvu prenosila je i na ove nove proizvodne pogone, poput onih u Zaječaru, Prokuplju, Alibunaru i Skoplju, a radilo se i na izradi investicionih studija za pripajanje sa staklarama u Skoplju i Zaječaru (Arhiva SFS 1970).

Proizvodi staklare Hrastnik, katalog proizvoda, oko 50-ih godina 20. века, izvor: Ahiva Srpske fabrike stakla, Paraćin

Procesi transformacije jugoslovenske privrede tekli su uporedo sa globalnom krizom energenata i povećanjem njihovih cena na globalnom nivou. Ipak, sporazumi Jugoslavije sa nesvrstanim zemljama, poput Libije, omogućavali su fabrikama stakla da se oporave. Prva naftna kriza 1973–1974. godine, iako je na međunarodnom planu izazvala restrukturiranje industrije stakla zbog rasta cena energenata, nije značajno uticala na Jugoslaviju zbog njenih povoljnih ugovora za snabdevanje naftom (Duda 2010, 6–16). Dodatno, rast životnog standarda i potrošnje u zemlji, kao i inostrano zaduživanje u periodu od 1975. do 1980. godine, stvorili su nove ekonomske mogućnosti za fabriku stakla (Mikić 2023). Staklara Hrastnik je sredinom 1978. godine postala deo poslovnog kombinata „Hrastnik Jugometal“, kome su, osim nje, pripojena i preduzeća TKI, Sijaj, Jugometal iz Beograda (Hancin 2020). U isto vreme pokreće se prva automatizovana proizvodnja stakla sa tri kapljice na fideru, uz pomoć računara. Računarska kontrola proizvodnih linija na kadnim pećima i automatizaciju izrade kalupa pamte se kao velika dostignuća u istoriji razvoja slovenačke fabrike (Hancin 2020; Hrastnik 2016). Razvijena je proizvodnja bočica od 20 g za penicilin, bočice za lak za nokte, tegla za *Vegetu*, flaše za *Cocktu* (Stakler 1973). Sredinom 1970-ih godina, u Hrastniku se kreće sa polumašinskom proizvodnjom čaša za piće, vino, pivo i šampanjac u skladu sa potrebama jugoslovenskog ugostiteljstva, koje je po nekim procenama ima-

lo tražnju koja je prevazilazila 16 miliona čaša na godišnjem nivou. Paraćinska fabrika se u ovom segmentu specijalizuje za staklo za ugostiteljstvo u visokim kategorijama.⁴ Pogađaju je dva požara, koja usporavaju njenu razvojnu dinamiku, ali ona uspeva da se oporavi i da nastavi sa razvojem. Podignute su nove peći sa pet automatskih linija za proizvodnju ambalažnog stakla, a od 1979. godine pokrenuta je i proizvodnja optičkog stakla (Mikić, Radonjić-Živkov 2021).

U 1978. godini paraćinska Srpska fabrika stakla pokreće Simpozijum oblikovanja stakla kako bi umetnicima i industrijskim dizajnerima stvorila platformu za inovacije i razvoj umetničkih intervencija u staklu. U radu Simpozijuma učestvuju slovenački dizajneri poput Ljubice Kočice, Ferda Paka i Vande Besednjak, dizajnerke stakla u Hrastniku.

„[...] mislim da će ovo biti najveće iskustvo u mom radu. Isto tako mislim da nikada i nigde neću imati tako dobre uslove za rad. Samo učestvovanje na Simpozijumu je priznanje za svakog od nas. [...] Zadovoljna sam onim što sam ovde radila i znam da je moj rad baš takav zbog velike pomoći radnika koji su sa mnom radili, a to su veoma dobri ljudi i po radu i po srcu. [...]“

Vanda Besednjak, Naše staklo, 1980.

Privredna kriza i liberalizacija samoupravljanja

Politička i ekonomska kriza u Jugoslaviji, posebno naglašena kroz program ekonomske stabilizacije iz 1983. godine, uticala je na privredu u celini. Devalvacija dinara i fokus na povećanju izvoza predstavljali su ključne mere u pokušaju da se stabilizuje ekonomska situacija (v. više: Latifić 1997, 15–79). Ovo je imalo dvostruki efekat na fabrike stakla u Paraćinu i Hrastniku. S jedne strane, povećanje izvoza je bilo povoljno za fabrike, jer im je omogućavalo dugoročni priliv deviza i unapređenje poslovne politike i konkurentnosti proizvoda. S druge strane, inflatorni pritisci su neutralisali neke koristi od automatizacije i modernizacije u proizvodnji stakla.

⁴ Reč je o hotelima i restoranima kategorisanim sa 4 i 5 zvezdica koji spadaju u „visoku kategoriju“ (za razliku od „niske kategorije“, gde spadaju hoteli sa 2 i 3 zvezdice). U pogledu proizvodnje stakla, za ove hotele stakleno posuđe mora zadovoljavati visoke standarde u pogledu bezbednosti, bistrine stakla, dugovečnosti i nepromenjenosti sjaja, otpora na habanje, pranje, temperaturne šokove prilikom pranja u profesionalnim mašinama za pranje sudova, zatim mora ispunjavati propisane standarde veličine i debljine zidova i minimalna odstupanja do 0,5 mm, mora se proizvoditi kao serija sa velikim brojem komadnog stakla kako bi ovo posuđe zadovoljilo standarde serviranja i degustacije hrane i pića (prema: Mikić 2023a).

Početakom 80-ih godina 20. veka, paraćinska fabrika stakla značajno proširuje svoje kapacitete i diversifikuje svoj proizvodni program. Ovo razdoblje karakteriše intenzivan razvoj i modernizacija fabrike kako bi se adekvatno odgovorilo na zahteve tržišta i unapredila konkurentnost. Prvo, počela je da funkcioniše najveća peć za proizvodnju stakla na teritoriji Jugoslavije (Linija 5). Pokretanje ove peći predstavljalo je značajan korak u povećanju proizvodnih kapaciteta fabrike, odnosno obima njene proizvodnje, kao i efikasnije podmirivanje potreba za ambalažom. Zatim, otvoren je pogon za namensko staklo. Otvaranje ovog pogona omogućilo je specijalizovanu proizvodnju stakla za različite industrijske potrebe i specifične namene, što je dodatno diversifikovalo proizvodni portfolio fabrike. Pored toga, prošireni su kapaciteti za proizvodnju presovanog stakla. Takođe, razvijeni su novi proizvodi ručne izrade i izvozni program za poznate klijente (Mikić 2022). Paraćinska fabrika stakla se usmerava ka specijalizaciji u proizvodnji luksuznog stakla i kristala u boji, posebno dvoslojnog kristala poznatog kao iberfang. Ova odluka je bila usmerena na izvoz, pre svega ka tržištima u Belgiji, SAD-u, Francuskoj i Nemačkoj, gde su već uspostavljeni odnosi sa poznatim kupcima deceniju ranije. Formiranje specijalizovanog preduzeća „Kristal-Generalexport“ unutar velikog spoljnotrgovinskog preduzeća „Generalexport“ omogućavalo je prodaju luksuzne robe (npr. premijum proizvoda jugoslovenskog kristala) na međunarodnim tržištima.

Garnitura za ugostiteljstvo „Gracija“, nagrada za dobar dizajn u 1975. godini, dizajn Cvetanka Vukobratović, Srpska fabrika stakla, izvor: Kreativno staklo Srbije. Dostupno na: www.creativeglassserbia.com (1. 6. 2025)

Pored ručno duvanog stakla, fabrika je počela da širi svoj asortiman i na mašinsko trgovačko staklo, što je otvorilo nova tržišta i povećalo raznovrsnost proizvoda. Počinju da se dizajniraju garniture stakla za neke od najpoznatijih hotela visoke kategorije u Jugoslaviji, kao što su „Slavija“, „Metropol“, „Interkontinental“ i dr. Takođe su proizvodili boce za brendove kao što su *Coca-Cola* i *Pepsi*, što je dodatno ojačalo njihovu poziciju na tržištu (videti više: Mikić 2023). Hrastnik u saradnji sa italijanskom firmom „Savio“ razvija tehnološka znanja za mašinsku proizvodnju stakla na peći H28 i dva modela čaša: *Vienna* u tri veličine, i *Cortina* (Steklar 1991).

Tranziciona lutanja i transformacije

Početak 1990-ih godina donet je Zakon o vlasničkoj transformaciji državnih i društvenih preduzeća u Jugoslaviji. Usvojeni su zakoni koji su omogućili promet društvenog kapitala, što je stvorilo okvir za privatizaciju fabrike i afirmaciju radničkog akcionarstva. U prvoj fazi, preduzeća su pretvorena u deoničarsko društvo sa stimulativnim popustima za zaposlene pri kupovini deonica. Kasnije, ovaj proces je vodio ka transformaciji u akcionarsko društvo. U periodu tranzicije, tokom 90-ih godina 20. veka, obe fabrike prolaze kroz značajne promene, koje će odrediti njihovu budućnost i poslovanje u narednim godinama. Početkom 1990-ih godina, paraćinska fabrika je transformisana u deoničarsko društvo u mešovitoj svojini sa potpunom odgovornošću. Njeni pogoni su obuhvatali proizvodnju optičkog stakla, ambalažnog stakla, ručnog i mašinskog trgovačkog stakla, kao i rudnik krečnjaka i dolomita. U tom periodu, fabrika je imala 14 kadnih peći, 19 lonaca i oko 4000 radnika (Mikić 2023). Fabrika se suočila sa nizom teškoća koje su ozbiljno uticale na njeno poslovanje. Na primer, dugovanja za gas i struju, sankcije i ratovi otežali su nabavku repromaterijala i smanjili mogućnosti za plasman gotove robe, hiperinflacija je dovela do pada likvidnosti fabrike, što je uslovalo smanjenje tržišta. U ovom turbulentnom periodu, fabrika je bila primorana na reorganizaciju da bi preživela – deo radnika je napustio fabriku, došlo je do nedostatka stakloduvača, zatvoreno je pet kadnih peći i šest lonaca (Arhiva SFS 1990). Kako se radničko deoničarstvo nije pokazalo kao dobar model transformacije jugoslovenske privrede, krenulo se u radničko akcionarstvo. Paraćinska fabrika je reorganizovana kao zavisno društvo sa šest matičnih preduzeća prema proizvodnom programu i uslugama koje je obavljala (Ambalažno staklo, Mašinsko-trgovačko staklo, Ručno-trgovačko staklo, Optičko i tehničko staklo, Tehnički poslovi i tran-

sport, SFS Promet). Ovo je omogućilo bolje upravljanje različitim aspektima njenog poslovanja i veću efikasnost u operativnom radu. Takođe, krajem 1990-ih godina, fabrika je konačno pretvorena u akcionarsko društvo, što je bio deo procesa pripreme za privatizaciju. Sa početkom vazdušnih napada NATO-a na SR Jugoslaviju, fabrika je poslovala u vanrednim okolnostima, koje su dodatno otežavale njen rad i nametale izazove sa kojima se ona do tada nije suočavala. I fabrika u Hrastniku je bila pred poslovnim izazovima. U 1991. godini zbog lošeg poslovanja pretio joj je ulazak u stečaj, pa je donet plan reorganizacije u akcionarsko društvo – „Staklarna Hrastnik – društvo za proizvodnju staklenih proizvoda d.d.“ (Steklar 2002). Dalja tržišna kretanja zahtevala su reorganizaciju staklare u nekoliko povezanih preduzeća – „Opal d.d.“ za poluautomatsku proizvodnju osvetljenja, „Glascom d.d.“ (prodaja), „Vitrum d.d.“ (mašinska proizvodnja čaša) i „Stedek d.d.“ (dekoracija).

Tokom 1990-ih politička previranja između republika prekinula su slovenačko-srpske veze koje su postojale između fabrika stakla. Nije bilo nekadašnje saradnje, a svaka od fabrika okreće se ka svojim inostranim partnerima i specijalizaciji u određenoj proizvodnji. Reafirmacija nacionalnih ideja utiče i na staklarstvo, pa se vizuelna obeležja novoformiranih samostalnih država susreću i na proizvodima od stakla (npr. nacionalni grbovi, presovani nazivi samostalnih država).

Na početku 21. veka staklarska industrija prolazila je kroz različite transformacije. Tehnološki napredak uticao je na proizvodnju, povećavao je konkurenciju i menjao potrošačke navike. Na međunarodnom tržištu svakodnevno se dešavaju konsolidacije proizvođača, preuzimanja i koncentracija kapitala. Lobiranje i uvođenje novih proizvodnih standarda u EU, dodatno su uticali na ekonomske ambicije, tržišne ciljeve i strukturu proizvodnje stakla u Paraćinu i Hrastniku.

U Srbiji je 2001. godine donet novi zakonski okvir za privatizaciju, čime je inicirana transformacija privrede, uključujući i Srpsku fabriku stakla. Godine 2003. raspisan je prvi poziv za prodaju društvenog kapitala fabrike, na koji se javio samo jedan ponuđač – „Yioula Glassworks SA“ iz Grčke, a kako ponuda nije realizovana, javni poziv je ponovljen. Fabrika ulazi u proces modernizacije proizvodnje i obnavlja kapacitete kako za proizvodnju ručnog stakla, tako i za remont ambalažnog stakla. Krajem 2006. godine, fabrika je prodana bugarskoj fabrici stakla „Rubin“ iz Plevna za 100.000 evra, uz planirani investicioni program od 25 miliona evra (Agencija za

privatizaciju 2006). Ova prodaja je predstavljala nadu za novi početak, oživljavanje proizvodnje i modernizaciju proizvodnih kapaciteta, međutim, ona je bila kratkog veka. Zbog naraslih dugova za gas i nemogućnosti da se izmire, u 2009. godini država donosi odluku da se dugovanja „Srbijagasa“ konvertuju u kapital, čime je ovo preduzeće postalo privremeni većinski vlasnik staklare, sa namerom da se paraćinskoj fabrici nađe strateški partner.

Stakloduvači i staklarski pomoćnici zaposleni u pogonu za ručno-trgovačko staklo u Srpskoj fabrici stakla, 2011. godine. Fotografije ustupljene ljubaznošću Slobodana Jelisavčića. Dostupno na: www.creativeglassserbia.com (1. 6. 2025)

U isto vreme, Hrastnik se pripremao da realizuje jednu od najvećih investicija u Sloveniji, izgradnju svog novog pogona za specijalno staklo – SH Specijal. Podudaranje ovog događaja sa zainteresovanošću staklare Hrastnik da preuzme paraćinsku fabriku govori u prilog tome da je postojala ideja da se slovenačka fabrika proširi kroz delocirane kapacitete, jer joj je modernizacija paraćinske fabrike za te potrebe bila ekonomičnije rešenje. Ručna i poluautomatska proizvodnja stakla u Hrastniku bile su fokusirane na proizvode za osvetljenje sve do 2018. godine, kada je ovaj pogon ugašen. Nakon toga, i izrada mašinskog trgovačkog stakla prestala je sa radom 2020. godine i fabrika trenutno proizvodi samo ambalažu za premium tržište.

Slični procesi dešavali su se i u Paraćinu. Usled vlasničke i upravljačke nestabilnosti, kao i globalne ekonomske krize 2007–2010, paraćinska fabrika je bila primorana da obustavi proizvodnju kristala 2011. godine, dok su pogoni za mašinsko i ručno trgovačko staklo prestali sa radom u februaru 2013. godine. U ovom periodu fabrika često menja strateške partnere – prvo je preuzima bugarski „Rubin International“, a kasnije „Glass Industry“. Dugoročni sporazumi koje je imala sa italijanskom kompanijom „Cerve“, paraćinskoj fabrici nisu pomogli da prebrodi ekonomske probleme u ova dva proizvodna segmenta, iako je i dalje tragala za strateškim partnerom. Za preuzimanje paraćinske fabrike bila je zainteresovana i staklara Hrastnik, ali tadašnje vlasti nisu ocenile ovu ponudu kao privlačnu (E kapija 2015). Tokom svih navedenih promena, fabrika je nastavila da proizvodi ambalažno staklo, fokusirajući se na segment koji je bio najstabilniji i najmanje podložan velikim promenama na tržištu – flaše za industriju pića i staklenu ambalažu za proizvođače u prehrambenoj industriji. U istom periodu izgubljeni su mnogi klijenti, s obzirom na to da je većina industrija koje su bile kupci paraćinskih proizvoda privatizovano, te su imali nove zahteve i veći obim narudžbina, poput industrije piva.

„Generalni direktor „Karlsberga Srbija“ Aleksandar Radosavljević [...] žali što Srpska fabrika stakla u Paraćinu nije u stanju da proizvede najmanje 60 miliona tih boca za „Lav“ pivo, koliko je toj pivari u prvom navratu potrebno da zameni dosadašnju ambalažu.“

Politika 10. 2. 2010. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/123148/krigla-peni-od-investicija-i-poreza>

Obnavljanje slovenačko-srpskih ekonomskih veza u staklarstvu ponovo je aktuelizovano 2022. godine, kada su staklara Hrastnik i investicioni fond „Global Glass“ (u čijem je ona vlasništvu) preuzeli paraćinsku fabriku, nad kojom je bio proglašen stečaj u 2021. godini. Ovaj poslovni poduhvat lokalna zajednica nije dočekala pozitivno, a takve reakcije traju do danas. Treba imati u vidu da je Srpska fabrika stakla jedna od retkih fabrika koja nije promenila naziv „Srpska“, nasuprot svim promenama kroz koje je prošla naša država. Tako se među građanima ne samo Srbije već i bivše Jugoslavije ustalio osećaj da je ova fabrika reprezent državnosti i svedočanstvo industrijske modernizacije Srbije i njenih ekonomskih napredaka. Ova dimenzija je i u osnovi brenda Srpske fabrike stakla, a pozitivna

identifikacija koju ona kreira oduvek je bila moćan alat za prodaju paraćinskih proizvoda. Osećaj identifikacije – da je to „naše“ staklo, postepeno je pojačavan nestankom Jugoslavije i širenjem nacionalnih tendencija u svim državama nastalim njenim raspadom. U Srbiji se staklara u Hrastniku od tada do danas smatra za potencijalnog konkurenta u proizvodnji šupljeg stakla, iako ona nikada to nije bila, jer su se slovenački proizvodi slabo plasirali na srpskom tržištu. Ipak, nedovoljno istražena prošlost staklarske industrije i njena slojevitost, kao i neodgovoran odnos lokalne ustanove zaštite u Paraćinu prema ovom nasleđu doprinosili su da se ustale određeni stereotipi o slovenačko-srpskim odnosima u staklarstvu.

Kroz tranziciju i pokušaj reorganizacije staklarske industrije, pokazalo se da Abelove ideje od pre jednog veka o jedinstvenom tržištu na teritoriji bivše Jugoslavije nikada nisu izgubile na aktuelnosti (videti više: Mikić, Molnar, Mitrović 2024). One nas i danas podsećaju na zajedničko nasleđe koje dele Paraćin i Hrastnik. To zajedničko nasleđe nije samo nematerijalno (interkulturalno stvaranje staklarskih znanja, običaja i praksi, mešoviti brakovi staklarskih radnika itd.) već i materijalno. U Srpskoj fabrici stakla nalaze se tri objekta industrijskog nasleđa koja svedoče i o slojevitosti naše zajedničke prošlosti i prošloj saradnji Srbije i Slovenije na razvoju industrije stakla. Ono nas obavezuje na izgradnju budućih odnosa kroz poštovanje i zaštitu industrijskog nasleđa i zajednički rad na njegovom novom životu.

Literatura

- Duda, Igor. 2010. *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- Đokić, Dragan i Radosav Todorović. 1985. *Kristal-Zaječar 1965–1985*. Zaječar: Industrija stakla i kristala.
- Hancin, Nevenka. 2020. *Pridobivanje steklene mase in izdelava steklenih izdelkov : ob 160-letnici steklarne v Hrastniku*. Trbovlje: Zasavski muzej Trbovlje.
- Horvat, Branko. 1970. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Horvat, Branko. 2001. *Ogledi iz ekonomike privrednog planiranja*. Beograd: Savezni sekretarijat za razvoj i nauku.
- Latifić, Ibrahim. 1997. *Jugoslavija: 1945–1990: razvoj privrede i društvenih djelatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945).

- Mikić, Hristina. 2022. *Terensko istraživanje paraćinskog staklarstva: intervjui sa radnicima i rukovodiocima Srpske fabrike stakla – dnevnik*. Paraćin: Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije (nepublikovani materijal, 2021–2022).
- Mikić, Hristina. 2023. *Ekonomski aspekti razvoja staklarstva: SFS 1947–2013*. Kreativno staklo Srbije – Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije & Zavičajni muzej Paraćin. Dostupno na: <https://creativeglassserbia.com/praeteritum/srpska-fabrika-stakla-1907-1945/> (11. 6. 2024).
- Mikić, Hristina. 2023a. *Terensko istraživanje paraćinskog staklarstva 2.0*. Paraćin: Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije (nepublikovani materijal, 2023).
- Mikić, Hristina, Estela Radonjić-Živkov. 2021. *Privreda Paraćina: od mlina do industrije*. Paraćin: Zavičajni muzej Paraćin i Institut za kreativno preduzetništvo i inovacije.
- Mikić, Hristina, Dejan Molnar, Đorđe, Mitrović. 2024. „Srpska fabrika stakla i slovenačko-srpske veze u staklarstvu u prvoj polovini 20. veka: zajedničko nasleđe (1)“. *Slovenika – časopis za kulturu, nauku i obrazovanje / časopis za kulturo, znanost in izobraževanje* 10: 135–152. <https://doi.org/10.18485/slovenika.2024.10.1.7>
- Paskuči, Miodrag. 1959. *50 godina Srpske fabrike stakla Paraćin*. Paraćin: SFS.
- Rakonjac, Aleksandar. 2022. „Uspon i pad komandno planske privrede u Jugoslaviji“. *Prispevski za novejšo zgodovino* 62 (2): 155–174.

Arhivski izvori

- Agencija za privatizaciju. 2006. Ugovor o prodaji društvenog kapitala Srpske fabrike stakla u restrukturiranju. Beograd: Agencija za privatizaciju.
- AJ, Arhiv Jugoslavije, MIT 17 127 – 128.
- AJ F3 D-X LI-5/B.
- AJ F2 DXLI 5–A.
- Arhiva Srpske fabrike stakla, Paraćin, Arhivski fond, Srpska fabrika stakla a.d. Paraćin, Srpska fabrika stakla – zabeleške i izveštaji o radu, Organizacija Saveza sindikata, zabeleške o radu organizacije SK SFS, 1960–1978.
- Borba*, Novi proizvodi hemijske industrije. 1. januar 1951, 4.
- Hrastnik. 1960. 100 let Steklarne Hrastnik: 1860–1960. Hrastnik: Steklarna Hrastnik.
- Hrastnik. 2020. 160 Years of Brilliance and perfection of Glass. Hrastnik: Steklarna Hrastnik.
- Izveštaj o staklu, Beograd 8. 9. 1956. godine. Arhivski fond, Srpska fabrika stakla.

- Kostić, S. 2010. „Krigla peni od investicija i poreza“. *Politika*. 10. 2. 2010. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/123148/krigla-peni-od-investicija-i-poreza>.
- Naše staklo. 1980. Sve veća afirmacija dizajna. Paraćin: Srpska fabrika stakla, br. 342.
- Novosti*, Slovenci spasavaju staklaru? 11. novembar 2015. Dostupno na: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:576249-Slovenci-spasavaju-staklaru>
- Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, Zbirka propisa iz oblasti privrede, sv. br. 13, br. 13. 1951.
- Program XIII radničko sportskih igara staklara Jugoslavije: Novi Sad, 2–5. jula 1976.
- Skupština FRNJ. 1948. Četvrto vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26–30. decembar 1948. Stenografske beleške.
- Sporazum o bratimljenju opštine Paraćin i Murske Sobote, Opština Paraćin 5.10. 1979.
- Staklar, 1971. br. 6.
- Steklar, 1973. br. 3.
- Steklar, 1991. br. 9.
- Steklar, 1994. br. 12.
- Steklar, 2002. br. 1.
- Zakon o opštedržavnom privrednom planu i državnim organima za planiranje*. Službeni list FNRJ, br. 45/1946.
- Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije u godinama 1947–1951. Službeni list FNRJ, 1947.
- Zakon o privatizaciji. Službeni glasnik RS 38/2001. 14. dana, br. 141, 1979. 14. dana, br. 167, 1980.

Hristina Mikić
Univerza Metropolitan v Beogradu
Fakulteta za menedžment
Srbija
hristinamikic@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3932-4398>

Dejan Molnar
Univerza v Beogradu
Ekonomska fakulteta
Srbija
dejan.molnar@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-6081-8141>

Đorđe Mitrović
Univerza v Beogradu
Ekonomska fakulteta
Srbija
dorđe.mitrovic@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-1839-1105>

SRBSKA STEKLARNA IN SLOVENSKO-SRBSKE POVEZAVE V STEKLARSTVU: SKUPNA DEDIŠČINA (2)

Malo je objavljenih del in raziskav o steklarski industriji v Srbiji ob koncu 20. in začetku 21. stoletja, ki bi osvetljevale vlogo srbske steklarne in slovensko-srbskih steklarskih povezav. Danes so ti odnosi ponovno aktualizirani, še posebej po letu 2022, ko sta Srbsko tovarno stekla prevzela slovenska Steklarna Hrastnik in fond Global Glass. Pričujoči prispevek obravnava razvoj steklarstva po drugi svetovni vojni, ko sta bili tovarni v Paraćinu in Hrastniku zaplenjeni in usmerjeni v množično proizvodnjo embalažnega stekla. Načrt industrializacije jugoslovanskega gospodarstva je predvideval razporeditev tovarniških kompleksov glede na razvojne prioritete živilske industrije. Od konca sedemdesetih let 20. stoletja se je paraćinska tovarna soočala z gospodarskim nazadovanjem, zmanjšano produktivnostjo in slabimi poslovnimi odločitvami. Uvedba mednarodnih sankcij v devetdesetih letih je njeno delovanje še dodatno otežila. Po političnih spremembah leta 2000 je bilo več poskusov, da bi našli strateške partnerje in izvedli njeno privatizacijo, vendar so se lastniške preobrazbe odvijale z zelo malo uspeha. Čeprav je Srbska tovarna stekla imela pomembno vlogo pri gospodarskem razvoju Paraćina in strateški pomen za državno živilsko industrijo, so številni izzivi in poslovne odločitve vplivali na njeno ciklično poslovanje. Od leta 2024 je paraćinska tovarna del skupine Vaider, skupaj s slovenskim podjetjem za proizvodnjo stekla Steklarna Hrastnik, s čimer se ustvarjajo pogoji za nove oblike slovensko-srbskih vezi v steklarstvu in za ohranitev skupne industrijske dediščine.

Ključne besede: steklarstvo, industrijska dediščina, Srbska tovarna stekla, Steklarna Hrastnik, Paraćin

Hristina Mikić
Metropolitan University
Faculty of Management
Belgrade, Serbia
hristinamikic@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3932-4398>

Dejan Molnar
University of Belgrade
Faculty of Economics and Business
Belgrade, Serbia
dejan.molnar@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-6081-8141>

Đorđe Mitrović
University of Belgrade
Faculty of Economics and Business
Belgrade, Serbia
dorđe.mitrović@ekof.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-1839-1105>

SERBIAN GLASS FACTORY AND SLOVENIAN-SERBIAN CONNECTIONS IN GLASSWORKING: A COMMON HERITAGE (2)

Published research on the glass industry in Serbia at the end of 20th and beginning of the 21st century is scarce, especially as regards the role of the Serbian Glass Factory and Slovenian-Serbian relations in the glass industry. Today, these relations are relevant again, especially after 2022, when the Serbian Glass Factory was taken over by the Slovenian glass factory Hrastnik and the Global Glass Fund. This paper discusses the development of glass industry after the World War II, when the factories in Paraćin and Hrastnik were confiscated and their focus was shifted on the mass production of packaging glass. The plan for the industrialization of Yugoslav economy envisaged a geographical distribution of factory complexes that would be aligned with development priorities of the food industry. Since the late 1970s, the factory faced economic decline, reduced productivity and poor business decisions. The international sanctions in the 1990s made its operation even more difficult. After the political changes in 2000, there were several attempts to find strategic partners and privatize it, but the ownership transformations were carried out with little success. Although the Serbian Glass Factory played a significant role in the economic development of Paraćin and a strategic one for the national food industry, many challenges and business decisions resulted in fluctuations in its operations. Since 2024, the Paraćin factory has been part of the Vaider Group together with the Slovenian glass production company Steklarna Hrastnik, creating conditions for renewed Slovenian-Serbian connections in the glass industry and for preserving the shared industrial heritage.

Keywords: glassmaking, industrial heritage, Serbian Glass Factory, Hrastnik Glassworks, Paraćin

Primljeno / Prejeto / Received: 10. 07. 2025.
Prihvaćeno / Sprejeto / Accepted: 11. 12. 2025.